

Inzicht en fysieke ervaring Twee benaderingen van autistisch gedrag¹

Ruud Hendriks

Autistische mensen lijken een vreemde soort in ons midden te zijn. Menselijke emoties en sociale interactie zijn voor hen onbegrijpelijke fenomenen, zo kan uit cognitief-psychologisch en orthopedagogisch onderzoek worden opgemaakt. Een dergelijk wetenschappelijk inzicht, dat berust op nauwkeurige observatie en representatie, vindt zijn tegenhanger in het werk van een clown die zijn lichaam oefent om op een niet-verstandelijke manier vertrouwd te raken met wat het is om autist te zijn. Zijn inspanningen om in een autistisch bestaan te participeren zullen worden vergeleken met methoden en doeleinden van de medische antropologie. De antropoloog die op zoek is naar een vorm van participatie in een bestaan waar men een uiterst laag sociaal ontwikkelingsniveau vermoedt, kan zich door de fysieke act van de clown laten inspireren

Inleiding

... een overgevoeligheid is er gewoon op alle gebieden ik kan een beetje te veel horen en te veel zien maar de zintuigen zijn okay gewoon van binnen barst helaas een warboel los woorden zinnen ideeën worden zo uit elkaar getrokken en verbrokken de eenvoudigste dingen worden uit de samenhang van de belangrijke werkelijke enige andere buitenwereld getrokken... (Sellin 1993: 102).

Aan het woord is een achttienjarige autistische jongen. Hij schrijft over de warboel die de wereld voor hem is: zintuiglijke informatie kan hem wel bereiken, maar de beelden die op zijn netvlies vallen en de geluiden die zijn trommelvlies doen trillen, lijken 'binnen' niet goed te kunnen worden verwerkt. Het leidt tot één grote wanorde. Een verstoring van onze relatie met de wereld mag dan voor iedere ziekte-ervaring kenmerkend worden geacht, als er één aandoening is waarbij de relatie van een mens met de wereld radicaal lijkt te zijn veranderd, dan moet autisme worden genoemd.

Autisme is een ernstige ontwikkelingsstoornis die tot uitdrukking komt in een kwalitatieve stoornis in de sociale interactie, tekortkomingen in de communicatie en in verbeeldende activiteiten, en een opvallend beperkt repertoire van bezigheden en interesses.² Hoewel we in het geval van autisme weinig of geen houvast hebben³ kan voor gezondheid en ziekte in het algemeen worden gesteld dat zich een belangrijke splitsing voordoet in de zintuiglijke ervaring van diverse betrokkenen (Van der Geest

1993). Voor omstanders, zoals we die bij voorbeeld aantreffen in wetenschappelijke praktijken rondom gezondheid en ziekte, hebben in de loop der tijd de visuele waarneming, de directe observatie in natuurlijke of experimentele situaties en de waarneming door middel van instrumenten, het primaat gekregen (Pasveer & Draaisma 1993). Terwijl voor de buitenstaander het *zien* het belangrijkste is bij de vaststelling of iemand ziek of gehandicapt is, ligt voor diegene zelf het accent echter op een veel omvattender *gevoel* van onbehagen, pijn of anders-zijn.

De objectiverende kijk op gezondheid en ziekte geldt niet alleen de wetenschappen die het natuurwetenschappelijke model tot lichtend voorbeeld hebben gekozen. Het primaat van de visuele waarneming treft men ook aan in de meer interpretatieve stromingen. Zo is de participerende observatie het handelsmerk van de culturele antropologie geworden (Van der Geest 1993). Voorzichtig balancerend tussen de vereisten van afstand en betrokkenheid, heeft de medische antropologie de studie van culturen rondom gezondheid en ziekte tot haar beroep gemaakt. De directe waarneming gold daarbij als toetssteen voor ware kennis, voor correspondentie tussen antropologische afbeelding en culturele realiteit. Waar ter wereld het object van onderzoek zich ook bevond, ver weg of dicht bij huis, het antropologisch onderzoek beoogde steeds het *inzicht* te vergroten.

Desondanks vallen er binnen de antropologie ook beslist meer holistische pretenaties te bespeuren. Observerend, luisterend, ruikend, proevend en tastend zoekt de medische antropologie haar weg door heterogene diagnostische en therapeutische praktijken (Hammersley & Atkinson 1992). Alle informatie die haar kan helpen te schrijven over het veld, over de culturele betekenis van het lijden, de behandeling en de genezing van de ander, wordt ongeacht de herkomst van die data *gemobiliseerd*.

In wat volgt wil ik de opmerkelijke relatie tussen de autist en de wereld, en dan met name de mensen en dingen om hem heen, aan een nader onderzoek onderwerpen. Niet door het fenomeen autisme zelf te bestuderen, maar door mijn aandacht te richten op de wijze waarop autistisch gedrag door anderen, respectievelijk een wetenschapper en een clown, wordt benaderd. Daarbij ga ik in op de rol die zintuigen spelen in de uiteenlopende oriëntaties op de autist. Ik betoog dat de wetenschappelijke benadering in de eerste plaats wordt gekenmerkt door een objectiverende kijk op autisme. De clowneske benadering is veeleer op lichaamservaring gericht en kan, in contrast met de *observerende* houding van de onderzoeker, misschien het beste als *participerend* worden aangemerkt. Op grond van een expliciete vergelijking van deze participerende benadering met de onderzoeksmethode en inzet van de medische antropologie, tracht ik lessen te trekken over de specifieke moeilijkheden en mogelijkheden die de antropologie in haar veldwerk onder autisten kan ontmoeten.

Observaties

Mensen en dingen — Op de 10.000 kinderen worden er ieder jaar vier à vijf geboren die al op heel jonge leeftijd opmerkelijke overeenkomstige stoornissen vertonen in hun relatie met de wereld. Deze kinderen worden autistisch genoemd. Autismen verwijst letterlijk naar de in zichzelf gekeerde indruk die deze kinderen op hun omgeving maken.

Waar mensen normaal gesproken leren anders op hun soortgenoten te reageren dan op hun materiële omgeving, wekken autisten de indruk niet erg in mensen geïnteresseerd te zijn. Het lijkt alsof de wereld van de mensen-onder-elkaar de autist volkomen koud laat, aldus de kinderpsychiater Kanner, die in 1943 een baanbrekend artikel over zijn observaties bij elf van deze, in hun ontwikkeling gestoorde kinderen publiceerde.

It would be wrong to say that they were not aware of the presence of persons. But the people, so long as they left the child alone, figured in about the same manner as did the desk, the bookshelf, or the filing cabinet (Kanner 1943: 246).

Omgekeerd toont de autist vaak een abnormale belangstelling voor bepaalde dingen die ons, zonder dat wij ze opmerken, in het dagelijks leven omringen:

[E]en zesjarig autistisch jongetje wordt geobsedeerd door ijzeren staven. U zult verbaasd staan als u zou weten hoeveel ijzeren staven er zijn: fietsstangen, lantaarnpalen, trambanen, hekken enzovoort. De wereld van dit jochie lijkt alleen maar te bestaan uit stangen. In deze ruimte zal hij u helaas niet opmerken, maar wel de verwarmingsbuizen, de raamhendels, de orgelpijpen en andere ons niet in het oog springende buizen. Ik vrees dat deze ruimte een waar lustoord voor hem zal zijn (Van Berckelaer-Onnes 1992: 420).

De ruimte die op dit autistische jongetje zo'n bijzondere aantrekkingskracht uitoefent, wordt bevolkt door de dingen, door de ijzeren staven, stangen en buizen die omstanders altijd voor koud, passief en ver van zichzelf hadden versleten. Bij nader inzien blijken de dingen echter ook voor de autist minder warmte uit te stralen dan zijn gedrag in eerste instantie doet vermoeden. Uit onderzoek blijkt dat van spel zoals we dat van normale kinderen kennen, bij een autistisch kind geen sprake is. Doen-alsof komt in zijn spel niet voor, en speelgoed hanteert hij op een ongebruikelijke, fantasiearme wijze (Wulff 1985). Niet zelden heeft het kind slechts aandacht voor de functionele en sensorische eigenschappen van een object. Men ziet het kind aan oneetbare dingen likken, steeds overal aan ruiken, zijn aandacht verliezen in een rondraaiend voorwerp, of volledig opgaan in de schittering van het licht.

[Autistic children] may rely more on the phylogenetically older and earlier maturing tactile, proprioceptive and vestibular systems instead of the distal senses of seeing and hearing. The proximal senses may provide more stable input so the autistic child self stimulates via these modalities to block out a flood of input from distal modalities with malfunctioning immature circuits (Grandin 1984: 161).⁴

Cognitieve psychologie — De interactie van de autist met de dingen wordt gekenmerkt door een uiterst beperkt repertoire aan handelingen en interesses. Vaak zijn die vaardigheden echter wel uitzonderlijk goed ontwikkeld. Niet zelden blijken autisten zeer getalenteerd te zijn op uiteenlopende terreinen als muziek, tekenen en wiskunde, of een verbazend goed geheugen voor feiten te bezitten. Hun communicatieve en sociale vaardigheden zijn veel slechter ontwikkeld.⁵ Op grond van dit dysharmonieuze ontwikkelingsprofiel veronderstellen sommige auteurs dat autisten lijden aan een zeer specifieke cognitieve handicap.

Aan zo'n cognitivistisch verklaringsmodel voor autisme wordt bij voorbeeld gewerkt door de Britse onderzoekers Baron-Cohen, Leslie en Frith (1985). Het streven van deze onderzoekers is gericht op een zuiver wetenschappelijk inzicht in de oorzaken

van autistisch gedrag. De bezwaren die een van hen oppert tegen verkeerde beeldvorming rond autisme, worden gedragen door visuele metaforen:

The image often invoked to describe autism is that of a beautiful child imprisoned in a glass shell. For decades, many parents have clung to this view, hoping that one day a means might be found to break the invisible barrier. Cures have been proclaimed, but not one of them has been backed by evidence. The shell remains intact. Perhaps the time has come for this the whole image to be shattered. Then at last we might be able to catch a glimpse of what the minds of autistic individuals are truly like (Frith 1993: 78).

Mensen zijn denkende, kennende wezens, stelt men binnen de cognitieve psychologie: zij hebben het vermogen de wereld te representeren. In het denkkader van de cognitieve psychologie bestaat een vloeiende overgang tussen zintuiglijke waarnemingen van concrete mensen en dingen aan de ene kant, en mentale *representaties* van mensen en dingen aan de andere kant. Gelet op zijn soms uitstekende geheugen voor feiten of zijn kennis van het functioneren van bij voorbeeld een fiets, is de autist een normaal denkend mens. Althans, waar het zijn representatievermogen ten opzichte van de *dingen* – van tastbare, fysieke zaken en gebeurtenissen – betreft. De wereld bestaat echter niet uit lichamen, fietsen of dienstroosters alleen. Zij wordt mede bevolkt door *mensen* met hun onzichtbare mentale vermogens. En daar, zo luidt de hypothese van de cognitief-psycholoog, zit het verschil tussen autisten en gewone mensen: een normaal mens is in staat om zichzelf en andere mensen ook daadwerkelijk als mentale wezens te beschouwen – als entiteiten die, anders dan de dingen, het vermogen hebben de wereld te representeren. Dit cruciale vermogen van de menselijke geest – cruciaal omdat het mensen in staat stelt zich in de gedachten- en beleavingswereld van anderen te verplaatsen, regelgeleid gedrag te interpreteren, en symbolische betekenissen te doorgronden – wordt het metarepresentatievermogen genoemd.

De auteurs veronderstellen nu dat juist dit vermogen tot metarepresentatie – in het Engels *theory of mind* genoemd – bij de autist beschadigd is. Hierdoor zou een autist de vermogens van de (beschouwende, representerende) mens niet kunnen onderscheiden van eigenschappen van het (niet-representerende) ding. Een dergelijke stoornis zou aan de ene kant de handicaps van de autist (waaronder zijn selectieve oriëntatie op de sensorische of functionele kwaliteiten van de mensen, dingen en gebeurtenissen om hem heen) kunnen verklaren. Het zou begrijpelijk maken waarom ons sociale leven de autist schijnbaar volkomen onbegrijpelijk voorkomt, zonder evenwel het bestaan van bijzondere *vaardigheden* (in de omgang met, en de representatie van niet-mentale zaken en gebeurtenissen) uit te moeten sluiten. Dat een autist weet hoe hij moet fietsen of wat de stand van zaken is, staat in dit model immers los van zijn onvermogen over mentale activiteiten na te denken.

We leren de autist, binnen het kader van de cognitieve psychologie, kennen als een mens met een cognitieve handicap die, anders dan de onderzoeker en haar lezerspubliek, de wereld niet als een samenstel van afzonderlijk kenbare mentale en fysieke gebeurtenissen kan beschouwen. Daarmee vermengt de autist zaken die een normaal mens uit elkaar weet te houden. Om inzicht te verwerven in het verschil tussen autistische en normale kenvermogens, is het 'onderscheid weten te maken' tussen mensen en dingen zelfs fundamenteel. Om bijvoorbeeld de metarepresentatiethese te kunnen toetsen,

dient onder gecontroleerde omstandigheden een dualistische wereld van zuiver-mentale en puur-fysieke entiteiten en gebeurtenissen te worden gesimuleerd. Dat gebeurt onder andere door autistische kinderen vragen voor te leggen van het type: welk kind kan een koekje opeten of aanraken (een fysieke eigenschap)? Het kind dat naar een koekje *verlangt* (een mentaal fenomeen) of het kind dat (zoals iedereen kan zien) daadwerkelijk een koekje van haar moeder *krijgt* (en dat is weer een fysieke gebeurtenis)? Vragen aan de hand waarvan de onderzoeker verondersteld wordt onderscheid te kunnen maken tussen het vermogen van de proefpersoon een mentale en een fysieke gebeurtenis te representeren.

De theorie voorspelt dat autisten zich niet bewust zullen zijn van de speciale aard van mentale entiteiten, en willekeurig fysieke eigenschappen zullen toekennen aan fysieke en mentale fenomenen. Dat is ook de uitkomst van dit experiment (Baron-Cohen 1989). Maar heeft de onderzoeker wel met voldoende precisie onderscheid gemaakt tussen fysieke en mentale fenomenen? Was de experimentele opzet wel zodanig dat lekkage tussen beide categorieën was uitgesloten? Het is bijvoorbeeld niet ondenkbaar dat een autistisch kind vanwege zijn ernstige communicatiestoornis (en niet omdat er iets met zijn cognitieve vermogens mis zou zijn), een vraag over wat iemand verlangt interpreteert als een vraag naar een fysieke, in plaats van een mentale activiteit. Door zo'n factor wordt het onderscheid dat de onderzoeker probeert te maken, volledig doorkruist en het experiment verliest zijn overtuigingskracht. Veel werk wordt daarom gestoken in de methodologische verfijning van het cognitief-psychologische experiment.⁶

Orthopedagogiek – Onderzoekers schetsen geen monochroom beeld van de autist. Waar de cognitieve psychologie een glimp hoopt op te vangen van de werking van het autistische *kenvermogen*, kiest de orthopedagogiek het autistisch *handelen* als begin en eindpunt van onderzoek. Observaties bij jonge autistische kinderen tonen aan dat gedragsstoornissen die de cognitieve psychologie vanuit een beschadigd metarepresentatievermogen verklaart, al aanwezig zijn lang voor de sociale leeftijd dat dit vermogen normaal gesproken manifest wordt. Bij veel autisten is het tekort aan inlevingsvermogen wel duidelijk aanwezig, maar bij anderen ligt het niveau van interacteren zo laag dat het zinloos is om over een 'theory of mind' te spreken.⁷

De toewending tot de ander is zo gering dat de vraag gesteld kan worden in hoeverre ze zich bewust zijn van de aanwezigheid van een ander, laat staan van hun gedachten over anderen (Van Berckelaer-Onnes 1992: 417).

De constatering dat bepaalde kinderen het sociale ontwikkelingsniveau waarop het metarepresentatievermogen zichtbaar wordt helemaal niet bereiken, brengt Van Berckelaer tot de conclusie dat er bij autisme sprake is van een onderliggende pathologie, die in een veel eerdere ontwikkelingsfase een aantal functies aantast. Dit sluit niet uit dat in het onderzoek en bij de behandeling van autisten die dit tekort wel vertonen, zorgvuldige aandacht moet worden geschonken aan het probleem van een gebrekkig inlevingsvermogen.

De orthopedagogiek doet onderzoek naar het gedrag dat de autist in het leven van alledag laat zien, en probeert dit naar handelingsaanwijzingen te vertalen, bij voorbeeld door autisten bepaalde sociale vaardigheden aan te leren. Maar steeds weer laten deze experimenten zien dat sociaal gedrag weliswaar kan worden aangeleerd, maar dat de 'dieperliggende' betekenis van sociaal handelen de autist ontgaat. Zo kan de autist de vaardigheid aangeleerd krijgen andere mensen aan te kijken als hij ze iets vraagt en in het sociale verkeer voor zichzelf op te komen. Maar op het moment dat hij de spastische jongen, die hij in het kader van de training in een rolstoel voortduwt, aankijkt en vraagt om plaats te maken omdat het nu zijn beurt is, blijkt dat er weliswaar sociaal gedrag kan worden aangeleerd, maar dat dit niet wordt gerelateerd aan de mogelijkheden en de intenties van de ander.

In het aanleren van sociale vaardigheden zit iets onnatuurlijks als het om invoelingsvermogen en empathie gaat. We gaan hierbij aan de eigenheid van de autistische mens voorbij. We trachten hem ons referentiekader op te leggen. Ten aanzien van de gedragscodes lijkt dat haalbaar, ten aanzien van de gevoelens niet (Van Berckelaer-Onnes 1992: 421).

Daarmee wil de auteur niet beweren dat het aanleren van sociale vaardigheden achterwege moet worden gelaten. Ook zonder een dieper begrip van de betekenis van allerlei sociale regels leren autisten toch vaardigheden waarmee ze weerbaarder in de samenleving komen te staan.

Participatie

Terra Incognita — Tussen de manier waarop de autist zich op de wereld richt en de meer gebruikelijke manier waarop mensen met elkaar en de dingen omgaan, zit een wereld van verschil. Op grond van wat men in experimenten heeft waargenomen, ziet de cognitieve psychologie in dat contrast een verschil in kenvermogen. Niet iedereen is het daar mee eens. Sommige auteurs suggereren dat de oorzaak van het autistische onvermogen in onze wereld te socialiseren wellicht elders moet worden gezocht. Maar waar men het zwaartepunt voor een verklarende theorie over autisme ook zal willen leggen, over één ding lijkt weinig twijfel te kunnen bestaan: hoewel autisten goed in staat zijn kennis en vaardigheden te verwerven in de omgang met fysieke zaken en gebeurtenissen, delen zij niet of slechts in zeer beperkte mate in de *sociale* interactie tussen mensen. Het inzicht dat het normale, met taal en communicatie gelardeerde sociale verkeer de autist kennelijk volkomen onbegrijpelijk voorkomt, wordt vrij algemeen gedeeld. Het beeld dat van de autist wordt geschetst, is dat van een mens die wel in ons midden, maar buiten onze normale ervaringshorizon leeft:

Naarmate ik meer met hen in aanraking kom, lijken autistische mensen een vreemde soort in ons midden te zijn, eigenaardig, origineel, geheel binnenwaarts gericht, ongelijk aan anderen (Sacks 1993: 463).

Onbekendheid met de beschreven aandoening, en het uitblijven van doorbraken in de behandeling en begeleiding van autisten, doen soms verlangen naar een beschrijving van autisme van binnenuit. Maar hoe doe je dat, je inleven in een autistisch bestaan?

Het is duidelijk dat toekijken alleen niet genoeg is. Maar wat wel? Zou het ooit mogelijk zijn dit onbekende terrein te betreden? Is dat in het geval van autisme, dat zich volgens wetenschappelijk inzicht juist kenmerkt door een *tekort* aan inlevingsvermogen, niet per definitie onmogelijk?

Laten we deze theoretische vraag voorlopig even naast ons neer leggen. Soms zal een meer pragmatische benadering onze voorkeur hebben. Men wordt daar door omstandigheden min of meer toe gedwongen. Soms zullen we, bij voorbeeld omdat het ons vak is autisten te begeleiden of omdat ons kind zo geboren wordt, toch maar gewoon proberen iets te *doen*. Over dit soort handelen gaat deze paragraaf; over het werk van mensen die al doende vertrouwd trachten te raken met het autistisch bestaan: wat doet iemand mij, wat doe ik met hem, wat kunnen we samen doen?

Metamorfose — Neem de psychiater Howard Buten, die in Parijs met autistische kinderen werkt.⁸ Buten probeert precies zoals een autist te zijn. Wanneer hij aan het werk gaat ondergaat hij een volledige metamorfose die hem gedragsmatig gezien tot autist maakt. Dat heeft hij geleerd door, sinds de jaren '70 en dwars tegen de heersende gedragswetenschappelijke inzichten in, autisten te bestuderen en hun gedrag te imiteren.⁹

Toen de [gedragstherapeuten] zagen hoe ik mijzelf in een autist veranderde, om met elkaar te kunnen communiceren, hebben ze mij dat verboden. Ze zeiden dat dat het autistisch gedrag van de patiënt alleen maar zou versterken. En toen heb ik tegen hen gezegd: Hoe weet u dat? (Lebert 1991: 13).

Butens inspanningen zijn erop gericht autisten te begrijpen. Op allerlei niveaus. Niet zozeer wetenschappelijk, maar "emotioneel, geestelijk, lichamelijk, musisch..." zoals hij zelf vertelt (Lebert 1991: 13). Buten tracht de autist te begrijpen door te delen in wat autisten doen. Alsof hij een antropoloog is die afreist naar onbekende streken, om zich daar een m.u. of meer betrokken rol aan te meten om (aspecten van) de wereld van de ander te kunnen begrijpen.

The ethnographer participates, overtly or covertly, in people's daily lives for an extended period of time, watching what happens, listening to what is said, asking questions; in fact collecting whatever data are available to throw light on the issues with which he or she is concerned (Hammersley & Atkinson 1992: 2).

De antropoloog beperkt zich doorgaans niet tot kijken. Om iets te leren over de cultuur waarin hij is geïnteresseerd, moet hij *deelnemen* aan wat er gebeurt. Om te kunnen participeren aan een vreemde cultuur worden alle registers opengezet. Ook door Buten:

Zo liggen beide dan een hele tijd naast elkaar, de ledematen in bijna perfecte symmetrie, zonder elkaar te zien en zonder van zich te laten horen. (...) Plotseling is er beweging. Butens hand schiet naar voren, rukt een pluk gras uit de grond, gooit die in de lucht en trekt zich ogenblikkelijk weer terug. Een beweging zoals die bij autisten vaak te zien is: alsof men de dingen maar kort kan aanraken. De dingen en de mensen: heet. (...) Alleen Butens gezicht blijft consequent afgewend, en zijn lichaamstaal behoudt de eruptieve houterigheid die zo karakteristiek is voor autisten (Lebert 1991: 11-13).

Buten zou zich ongetwijfeld kunnen vinden in de holistische benadering van de antropoloog. Aanvankelijk observerend en luisterend misschien, maar inmiddels bijna volledig op de tast, probeert Buten te ruiken aan wat het is om autistisch te zijn, iets te proeven van het autistisch bestaan.

Lichamen — Toch is er een groot verschil tussen de inspanningen van Buten en het werk dat antropologen doen. Waar de antropoloog als relatieve buitenstaander een wereld van symbolische betekenisverlening betreedt, begeeft Buten zich in een levensvorm waar, volgens de wetenschappelijke inzichten die ik eerder heb beschreven, een symbolische werkelijkheid zonder enige betekenis lijkt. Bestaat er dan nog wel een basis om antropologie te bedrijven? De antropologie veronderstelt toch dat het in principe mogelijk is om in de wereld van het onderzoeksobject te worden geëncultuureerd! Wat doet zij onder mensen die niet of nauwelijks in staat zijn om sociale interactie aan te gaan? Hier lijken de wegen van Buten en de antropoloog zich onherroepelijk te moeten scheiden. Wat vermag de antropologie onder mensen voor wie, zoals Sacks het formuleert, “de ‘horizontale’ banden met anderen, met de samenleving en de cultuur, verloren zijn gegaan” (Sacks 1993: 464)?

Ik zal deze vraag via een omweg proberen te benaderen. Antropologisch onderzoek onderscheidt zich niet fundamenteel van andere vormen van praktische, alledaagse activiteit (Hammersley & Atkinson 1992). Het omgekeerde geldt ook: wanneer zij met autisten proberen te communiceren zullen mensen in een alledaagse praktijk evenzeer op problemen stuiten als mensen die in een wetenschappelijke praktijk met autisten werken. Toch is het niet ondenkbaar dat problemen en oplossingen uit de alledaagse praktijk, waar men vaak geen keus heeft om wel of niet in een autistisch bestaan te delen, de wetenschapper, c.q. antropoloog, op dit punt iets kunnen leren. Zou het niet zo kunnen zijn dat de benadering van Buten mogelijke aanknopingspunten biedt voor een antropologie van de autist? Laten we nog eens terugkeren naar zijn werk.

We moeten ons realiseren dat Buten in zijn benadering van de autist een prestatie levert die voor een gewoon mens uitzonderlijk mag worden genoemd. Om autisten te leren begrijpen spant hij zich tot het uiterste in om afstand te nemen van alles wat onze wereld hem als zeker en vaststaand heeft leren zien. Hij moet wel, want “niets waarmee wij in onze wereld de weg weten te vinden, is [in de wereld van de autist] van betekenis” (Lebert 1991: 11). Overigens kent niemand die noodzaak tot aanpassing zo goed als de antropoloog:

As in other situations where identities have to be created or established, much thought must be given to ‘impression management’. Impressions of the researcher that pose a obstacle to access must be avoided or countered as far as possible, while those that facilitate it must be encouraged; within the limits set by ethical considerations (Hammersley & Atkinson 1992: 78).

Weliswaar zal ook de antropoloog, om toegang te verwerven tot het veld, moeten anticiperen op de indruk die hij daar maakt, maar hoever kun je gaan? Voor Buten, die in een autistische wereld probeert te kruipen, is jezelf een identiteit aanmeten geen kwestie van denken, maar bovenal een kwestie van doen. Maar vooral *wat* hij doet is ongekend: de in onze levensvorm gebruikelijke menselijke inbreng, zoals taal,

symboliek, gedachten en onvoorspelbaarheid, wordt in Butens project geminimaliseerd. Hij heeft geleerd het zwijgen te bewaren, probeert zijn status als sociaal wezen, als beschouwend, representerend individu te vergeten en er lichamelijk gedrag voor in de plaats te stellen. Hij neemt dansles en leert zijn spieren zo te beheersen dat zijn mogelijkheden in pure beweging worden samengebond.

Ondanks alle waarschuwingen, en dwars tegen de heersende wetenschappelijke leer in, kijkt hij de kinderen hun lichaamstaal af, oefent die thuis voor de spiegel, en neemt hij danslessen om zijn eigen spieren tot perfecte instrumenten te trainen (Lebert 1991: 13).

In het streven naar deelname aan een autistische manier van leven, speelt Butens lichaam een opmerkelijke rol. Het autistisch bewegen dat hij imiteert wordt in het citaat weliswaar aangeduid met lichaamstaal, maar ook dat is misschien al weer teveel gezegd. Wanneer hij zijn act opvoert, bestaat Buten nog bijna uitsluitend uit lichaam en spieren. En ook wanneer we geneigd zijn te zeggen dat Buten zijn spieren traint tot instrumenten waarmee hij contact probeert te leggen, raken we weer in het vocabulaire van inzicht en representaties verstrikt. We neigen terug te vallen in een vocabulaire dat een kenniskloof veronderstelt tussen de waarnemer en de onderzochte – een kloof die met behulp van onze zintuigen, instrumenten en wetenschappelijke onderzoeksmethoden moet worden overbrugd. Het is echter de vraag of Buten zijn tastzin gebruikt als werktuig om zo'n kloof te overbruggen. Buten lijkt veeleer bij zichzelf op zoek naar de zin van het autistisch bestaan: 'zin' in de betekenis van een fysieke ervaring van ruimte en beweging.¹⁰ Het is niet als waarnemer, maar als deelnemer dat Buten opereert.

Buten spant zich tot het uiterste in om zich de lichamelijke van de autist eigen te maken. Hij traint hard om de autistische lichamelijke een vanzelfsprekend onderdeel van zijn eigen bestaan te laten worden. Wittgenstein (1977) heeft over deze vanzelfsprekendheid van het lichaam, die hij onderscheidt van het soort van zekerheid dat op waarneming en onderzoek is gebaseerd, geschreven. De zekerheid van je lichaam is niet gebaseerd op empirisch onderzoek maar op het handelen. Een antwoord op de vraag of je zeker bent van je twee handen, geef je niet door ze na te tellen en nog eens goed te bekijken (hetgeen in normale omstandigheden niet alleen overbodig lijkt maar zelfs iets absurds zou hebben), maar in de praktijk. Dat je twee handen hebt, blijkt iedere dag weer uit ontelbare manieren van spreken en doen: uit de manier waarop je met je handen in het haar zit, een gelegenheid met beide handen aanpakt, en je woorden met gebaren ondersteunt. Naar dit soort van vanzelfsprekendheid is Buten op zoek. Zoals uit iemands hele doen en laten *blijkt* dat een mens twee ogen heeft, een neus en een mond, zo streeft ook Buten ernaar in alles wat hij doet en laat, uitdrukking te geven aan zijn vertrouwdheid met de autist.

Sacks (1993) heeft ook over de zekerheid van het lichaam dat zich bewust is van zichzelf geschreven. In *Een been om op te staan* beschrijft de auteur hoe een ongeval zijn lichaam én geest tijdelijk doet vervreemden van zijn eigen been. Hij mist op dat moment het zelfgevoel, de proprioceptie, dat het been een deel van hemzelf is.¹¹ Waar het Sacks om gaat is dat lichamelijke functiestoornissen, zoals een been dat gewond is, een opmerkelijke samenhang vertonen met psychische gewaarwordingen.

Het is me steeds duidelijker geworden dat al deze patiënten [met een perifere stoornis] geconfronteerd worden met de grondslagen van hun bestaan, met onderbreking, verval of vernietiging van het leven in de aangetaste lichaamsdelen, gepaard aan een fundamentele vervreemding en een even fundamentele angst. (...) Zo'n ervaring is altijd, om een middeleeuwse term te gebruiken, een 'experimentum suitatis' (een experiment met het ik): een elementaire verandering van identiteit of 'ik-besef' op een scherp omlijnde, organische, neurologische grondslag (Sacks 1993: 182).

Misschien kan men zeggen dat Buten, door de vertaalslag naar zijn eigen praktijk te maken, gebruik maakt van het inzicht dat Sacks hier biedt. Door een plaatselijke ontregeling aan het concrete lichaam te simuleren, probeert hij zijn bewustzijn te vervreemden van wat voor mensen gebruikelijk is.¹² Buten oefent zijn lichaam om op een niet-verstandelijk niveau vertrouwd te raken met wat het is om autist te zijn. Hij tracht, om met de woorden van de eerder geciteerde Grandin te spreken, "[to] rely more on the phylogenetically older and earlier maturing tactile, proprioceptive and vestibular systems instead of the distal senses of seeing and hearing" (Grandin, 1984: 161).¹³ In het streven naar participatie in een levensvorm waar men een uiterst laag sociaal ontwikkelingsniveau vermoedt, spelen het lichaam en de nabijzintuigen zodoende een cruciale rol. Voor de antropologie is dat een belangrijke les.

Clownerie — Wanneer we over het werk van iemand als Buten willen spreken, dan lijken termen als oefening en inspanning meer op zijn plaats dan woorden als waarneming en onderzoek. Buten is zichzelf gaan trainen in een autistisch leven. Voor wie in een levensvorm wil participeren die wordt gekenmerkt door een minimum aan sociale interactie, lijkt het lichaam zodoende een onmisbaar attribuut. Buten heeft bij de modellering van zijn lichaam niet alleen inspiratie geput uit hoe autisten zich gedragen. Foto's bij het interview verraden Butens andere voorbeeld, dat als tweede inspiratiebron kan dienen voor een antropologie van de autist. Zij tonen ons de afbeelding van een *clown*: het is de clown Buffo, alias Howard Buten.

Buten/Buffo benadert autisten niet alleen met bewegingen, maar doet dat in de gedaante van een clown. Waarom het lichaam van de clown geleend? Nauta (1994) beschrijft in een paar zinnen tot welke bijzondere prestaties een clown in staat is:

Ik heb een keer een clowns-act gezien, waarbij een clown een ruimte binnenkomt, waarin hij een ding aantreft dat hij niet eerder heeft gezien en dat hij ook niet in verband kan brengen met iets, dat hij eerder heeft waargenomen. Hij weet niets te beginnen met datgene wat normaliter als een stoel betiteld wordt en slaagt er ook niet in om er op te gaan zitten. Zijn prestatie bestaat hierin dat hij het ding ontdoet van alles wat wij in ons handelen als bekend veronderstellen. Hij licht een tipje op van de sluier, waarachter het Ding-an-sich schuilgaat (Nauta 1994: 66).

De clown kan ons over de dingen, maar ook iets over mensen leren. Doordat de clown zich op zo'n ongeregelde manier gedraagt, ontdoet hij ook het mens-zijn van alles wat wij in ons handelen als bekend veronderstellen. Butens prestatie schuilt hierin dat hij zichzelf, door zich naar het evenbeeld van de clown te modelleren, ontdoet van alles wat hem als sociaal wezen typeert. Clowns herinneren ons daarmee aan onze dinglijke kant, aan onze eigen lichamelijkheid.¹⁴ Zijn schoenen te groot en zijn kleren te wijd, zijn gezicht geschilderd als was het een masker of het gezicht van een pop, een al beweging en houterigheid: in de clowns-act van Buten/Buffo verschijnt een mens die

zijn uiterste best doet op een lichaam/ding te lijken. Buten leert mede van lichamen en dingen hoe een autist te zijn. Of beter gezegd: lichamen en dingen maken Buten met de autist als autist vertrouwd, als iemand met wie je een levensvorm kunt delen. In zijn verschijning als clown, licht Buten een tipje op van de sluier, waarachter de mens als niet-gesocialiseerd wezen, als autist, schuilgaat. "Autisten zijn clowns", zegt Howard Buten, "of omgekeerd: de clown is de enige manier waarop je een autist kunt neerzetten, waar mensen om durven te lachen" (Lebert 1991: 13). Ook dat is een les uit Butens praktijk.

Going native — Clownerie en antropologie kunnen elkaar de hand reiken, als het om veldwerk gaat in een wereld waar het sociale geen, of een uiterst geringe rol speelt. Toch resteert er een belangrijk verschil tussen Butens project en dat van de antropoloog. Dat verschil betreft het fragiele evenwicht tussen afstand en betrokkenheid. Hoewel de antropoloog zich zo goed mogelijk probeert in te leven in een vreemde cultuur, zal hij toch altijd een zekere afstand in acht proberen te houden. Hij participeert immers om kennis te vergaren. Hij zal terug willen keren naar zijn eigen kader om op een of andere manier verslag uit te brengen en inzicht te genereren in wat hij ginds heeft beleefd.

[T]he researcher generates 'creative insight' out of this marginal position of simultaneous insider-outsider. The ethnographer must be intellectually poised between 'familiarity' and 'strangeness', while socially he or she is poised between 'stranger' and 'friend.' He or she is (...) a 'marginal native' (Hammersley & Atkinson 1992: 100).

Buten wil niets overdragen aan de autist. Hij koestert geen therapeutische (in de betekenis van genezende) aspiraties (Lebert 1991). Hij wil autisten alleen begrijpen. Men kan zich daarom afvragen of de autist er iets mee opschiet als Buten hem imiteert.¹⁵ Daarnaast is het de vraag of anderen iets van Buten kunnen leren. Want ook de wetenschappelijke pretentie die de antropoloog altijd in het achterhoofd houdt ontbreekt bij hem. De afstand die vereist is om achteraf of elders verslag te doen van wat hij heeft beleefd en die noodzakelijk is om een representatie te geven van de wereld van de autist, geeft Buten op.

Buten overschrijdt de grens, hij geeft de afstand van de wetenschapper op. Hij kapt zijn verankering in het hier en nu (Lebert 1991: 11).

Daarmee lijkt Butens lot op dat van een andere clown: de komiek Witteman, fictief personage en hoofdrolspeler in Bernlefs novelle *Vallende Ster* (1989). Ook Witteman is zijn hele leven al op zoek naar een autistisch bestaan. Hij probeert op allerlei manieren de band met zijn (vroeg gestorven) autistische broer Peter te herstellen. Op de tast, zonder taal, als acteur, maar ook als komiek op de Bühne. Op het toneel waar hij, samen met zijn collega Henk, Peters autistische gedrag tot in de details imiteert, in een poging zijn broer naderbij te komen.¹⁶

Achter de woorden niks. Maar ervoor? De afstand tot. Henk zei dat we daar moesten zien te komen. Waar Peter zijn hele leven was (Bernlef 1989: 37). En dan ging Henk uitleggen wat humor was. Als je niks meer weet. Niks. Als een pasgeboren baby. Alles nieuw en voor het eerst (Bernlef 1989: 82).

Witteman, die zelf stervende is, beseft dat het altijd een onbereikbaar ideaal is gebleven. En dat het dat ook zal blijven, tenzij hij de strijd tegen de dood opgeeft en wegglijdt in een wereld die steeds betekenislozer wordt.

Een soort onbereikbaar ideaal en tegelijk het einde van alles, zei hij, een beetje raadselachtig. Hij moest een borrel nemen als het hem overkwam, als hij even die wereld binnenstapte waar nog niks een naam of functie had, alles op drijfzand rustte, ieder gebaar nog zonder betekenis was. Zoals dit, dit gemaal in de nacht waar je langzaam gek van wordt. Want dat is zeker, zo zal ik eindigen, als een gek, als iemand die niets meer herkent. Niet opgeven. Spreek jezelf toe, haal jezelf steeds weer uit het donker te voorschijn (Bernlef 1989: 47).

Zal Butens project in schoonheid sterven? Keert hij ooit nog terug naar onze wereld om verslag uit te brengen van wat hij heeft beleefd? Of wordt hij *native*, een vreemde in ons midden als de autist?

Misschien geeft Buten zijn verankering in onze wereld op. Dat wil niet zeggen dat we niets van hem kunnen leren. Van zijn prestatie, niet door representatie. Zeker, de manier waarop is ongebruikelijk. Het lichaam zelf komt aan het woord, wanneer Buten zijn fysieke grenzen verkent: niet door middel van woorden, maar onmiddellijk, direct.¹⁷ Voor wie er gevoelig voor is. Voor wie een lichaam heeft. Het proberen wil.

Conclusie

In dit artikel heb ik, aanvankelijk door de ogen van de onderzoeker, vervolgens aan de hand van de psychiater Howard Buten, de relatie tussen de autist en de wereld in een antropologisch kader geplaatst. Mijn belangstelling ging uit naar de rol van mensen en dingen in beide benaderingen, en naar de daarin vervatte zintuiglijke oriëntaties op de autist. Terwijl de onderzoeker zich met observaties onderscheidde in een wereld waar *visuele* data de meeste zeggingskracht hebben, verscheen in de fysieke act van Buten een clown die zich *tastend* een weg zocht naar participatie in een autistisch bestaan. Binnen die twee contrasterende benaderingen leerden we autisme kennen als een stoornis in het vermogen menseu als sociale, mentale wezens te beschouwen en te behandelen, respectievelijk als onbekende, maar niet per se onzinnige manier van bestaan. Het inzicht dat wetenschappelijk onderzoek heeft opgeleverd, toont ons de autist als vreemde in ons midden. Hoewel autisten goed in staat zijn met fysieke zaken en gebeurtenissen om te gaan, delen zij niet of nauwelijks in de sociale interactie, aldus verschillende auteurs. Autisten functioneren vaak op een dusdanig laag sociaal ontwikkelingsniveau, dat onze sociaal bemiddelde werkelijkheid hen volkomen onbegrijpelijk moet voorkomen. Een eerste conclusie kan daarom niet anders luiden, dan dat de autistische zijns-toestand belangrijke obstakels zal opleveren voor iedere poging die toestand, vanuit onze kaders, op een meer interpretatieve manier te begrijpen.

Toch is deze conclusie niet onmiddellijk tot in zijn consequenties doorgetrokken. In de praktijk zullen we vaak niet lang bij zulke bezwaren stil blijven staan, zo redeneerde ik. Als ouder van een kind dat autistisch is, of als hun dagelijkse begeleider, komt men er niet onderuit om aan een autistisch bestaan deel te nemen. De vraag naar de zin van een autistisch leven, die een autist iedere dag weer opwerpt door er te zijn, vindt een antwoord in het handelen: vaak onbewust en zelden onder woorden gebracht,

maar wel reëel. Over dit handelen ging de tweede paragraaf: over het werk van een man die al doende vertrouwd tracht te raken met het autistisch bestaan. Wat doet iemand mij, wat doe ik hem, wat kunnen we samen doen? Zodoende werden de eerder gesignaleerde obstakels, in de hoop daar lering uit te kunnen trekken voor een antropologie van de autist, omgebogen tot een praktisch probleem.

Bij de vergelijking van Butens praktijk met de inzet en methoden van de culturele antropologie, doken de moeilijkheden waarop eerder theoretisch werd geanticipeerd, al spoedig weer op: hoe slaagt Buten er in met autisten om te gaan, zonder ze te willen genezen of iets te willen overdragen? Hoe slaagt hij er in iets samen met autisten te doen? Hoe is het mogelijk wat hij probeert? De omweg langs Butens praktijk leverde echter niet alleen vragen, maar ook enkele handgrepen op. Een antwoord op de vraag hoe met autisten te leven, formuleert Buten niet in woorden, maar met zijn lichaam. Hij brengt geen representatief verslag uit, zoals een antropoloog dat bij terugkeer in zijn eigen cultuur zal doen. Het lichaam zelf neemt het woord, als Buten het niemandsland tussen de autist en zichzelf verkennt. En in zijn verschijning als clown licht hij een tipje op van de sluier, waarachter de autistische mens schuilt. Voor de antropoloog die naar een vorm van participatie streeft in een levensvorm waar hij een extreem laag sociaal ontwikkelingsniveau vermoedt, is er van Butens prestatie wellicht veel te leren.

Een meer theoretische reflexie op het verschil tussen de observerende onderzoeker en de participerende houding van Buten levert het volgende op: om de autist wetenschappelijk te kunnen observeren, is het onderscheid tussen capaciteiten van mensen en dingen van wezenlijk belang. Dat levert belangrijke en nuttige inzichten op. Maar een observerende blik maakt tegelijkertijd blind voor wat er op het grensvlak van deze twee werelden mogelijk is. In deze bijdrage werd dit tussengebied van fysieke zaken enerzijds, en mentale of sociale gebeurtenissen anderzijds, in de persoon van Howard Buten afgetast. Door niet langer in termen van observatie en inzicht spreken, konden allerlei interessante mengvormen ter sprake worden gebracht. Vertrouwdheid met autisme bleek niet zozeer in mentale voorstellingen of in sociale interactie te schuilen, maar ook in lichamen en dingen te kunnen zitten. Het stringente onderscheid tussen de capaciteiten van mensen en dingen maakt in Butens clowns-act plaats voor een druk wederzijds verkeer. De ongekende inspanning waarmee hij van lichamen en dingen leert autisten te benaderen als mensen met wie je een levensvorm kunt delen, is de perfecte tegenhanger van het werk van de observator. Zo moet het ongeveer zijn om autist te zijn, vertrouwt Buten zijn lichaam na jaren van training. Dit is een autist, 'weten', na heel veel oefening, Butens vingertoppen, zijn spieren, en de schmink op zijn gezicht.

Buten biedt geen pasklare oplossingen. Maar al doende creëert hij enkele handgrepen. Met die handgrepen zullen wijzelf aan het werk moeten gaan. Buten helpt ons alleen een klein eindje op weg.

Dit brengt ons bij onze laatste vraag: is er 'plaats' in de wereld voor een mens die is als een eiland, die niet in het culturele patroon kan worden ingepast, geen deel kan gaan vormen van het vasteland? Kan het vasteland zich aanpassen, ruimte maken voor het uitzonderlijke? (Sacks 1993: 464).

Noten

Ruud Hendriks werkte van 1984 tot 1987 als groepsleider met autisten en is sinds september 1992 verbonden aan de vakgroep Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Limburg. Adres: Vakgroep Wijsbegeerte, Faculteit der Cultuurwetenschappen, Rijksuniversiteit Limburg, Postbus 616, 6200 MD Maastricht. Email: R.Hendriks@Philosophy.RuLimburg.NL

1. Een eerdere versie van dit artikel werd op 26 november 1993 als paper gepresenteerd op het symposium 'Zin en zintuigen in gezondheid en ziekte', georganiseerd door de redactie van het tijdschrift *Medische Antropologie*. Ik dank de aanwezigen op die dag, en de redactie van dit tijdschrift voor hun welkome commentaar.
2. Deze definitie van het autistisch syndroom is te vinden in de DSM-III-R (American Psychiatric Association 1987: 33-9). Autisme is een zogenaamde pervasieve ontwikkelingsstoornis van neurobiologische oorsprong, hetgeen wil zeggen dat het om een stoornis op centraal niveau gaat die wijdevertakte effecten op de ontwikkeling van het kind heeft. De drie genoemde symptomen zijn kernsymptomen van het autisme. Als vierde criterium geldt dat deze drie stoornissen al bij het jonge kind, dat wil zeggen voor de 36e levensmaand, aanwezig moeten zijn. Afwijkingen in de reactie op *zintuiglijke* prikkels worden in de DSM-III-R niet als apart symptoom genoemd, maar gelden als meer specifieke kenmerken die per individu kunnen variëren.
3. Immers, anders dan het geval is bij een willekeurige tijdelijke aandoening die een mens kan treffen, kunnen weinig mensen uit eigen ervaring vertellen wat het is om autistisch te zijn (waarbij ik nog afzie van de theoretische vragen die dergelijke ooggetuige-verslagen kunnen oproepen). Zie voor een relativerende kanttekening bij dit punt echter noot 4 en 5.
4. Temple Grandin, die hier wordt geciteerd, is verbonden aan de Colorado State University waar zij gedragswetenschappelijk onderzoek bij dieren verricht. Grandin is als kind als autistisch gediagnosticeerd. Haar publikaties bevinden zich voor een groot deel op dierwetenschappelijk terrein, voor een deel op het gebied van autisme, en voor een ander deel op het snijvlak van beide: op het kruispunt van dierwetenschappelijk onderzoek en neurofysiologisch onderzoek dat door haar eigen handicap wordt genspireerd.
5. Het grote publiek kent zo'n autistische persoonlijkheid met uitzonderlijke vermogens op een beperkt terrein, maar met de typerende handicaps op sociaal en communicatief gebied, uit de film *Rain Man*. Let wel dat het communicatieprobleem waar we hier over spreken bij jonge, verstandelijk laag functionerende autisten het ernstigst is. Op latere leeftijd verwerven sommige autisten (zoals Birger Sellin, die we in het openingscitaat van dit artikel tegenkwamen, en Temple Grandin die eveneens werd geciteerd) het vermogen om met anderen over bepaalde zaken te communiceren. Freeman Dyson beschrijft ons zo'n persoon: "Haar universum verschilt radicaal van het mijne. En alle concrete sociale relaties zijn voor haar heel moeilijk te bevatten. Aan de andere kant heeft ze met abstracte zaken geen enkele moeite. Vooral de wiskunde levert haar geen enkel probleem op, dus we kunnen heel gemakkelijk over wiskunde praten" (Kayser 1993: 200). In deze voorbeelden worden steeds intelligente autisten aangehaald. Vaak zijn autisten naast autistisch echter ook *verstandelijk* gehandicapt. Slechts een klein percentage van hen bereikt een normaal of boven-normaal IQ. Piekvaardigheden treft men echter zowel bij verstandelijk gehandicapte als ook bij intelligente autisten aan, hoewel die in het eerste geval zelden zo ontwikkeld zijn als in het tweede. Desalniettemin is het verwarrende en dysharmonieuze ontwikkelingsprofiel van autisten een van de meest opvallende kenmerken van het syndroom.
6. Zie voor deze vorm van kritiek en een voorstel tot verfijning van de onderzoeksmethode bij voorbeeld: Russell e.a. 1991.
7. Zie voor een filosofische reflexie op empirisch materiaal dat er op wijst dat sommige autisten er misschien helemaal niet aan toekomen de wereld te leren *kennen*: Hendriks 1994.

8. Met dank aan L.W. Nauta, Groningen, die mij op het spoor van Howard Buten heeft gebracht. De Amerikaanse Parijzenaar Buten werd door een Duitse krant geïnterviewd (zie: Lebert 1991). De citaten werden door mij in het Nederlands vertaald.
9. Uit de beschrijving van Butens werk blijkt dat zijn benadering in de eerste plaats is gericht op laag functionerende, of althans zeer in zichzelf gekeerde autisten, die zich op de manier waarop mensen elkaar gewoonlijk bejegenen waarschijnlijk moeilijk laten benaderen.
10. Het Franse woord *sense* getuigt nog van deze betekenis van het *zintuig*. In de meeste talen is die oorspronkelijke betekenis echter verloren gegaan. Dit in tegenstelling tot de betekenis van *zintuig* als instrument om de wereld op te bouwen, waarnemingen te doen en kennis van de buitenwereld te verwerven. Het is in die meer recente betekenis dat men het visuele zintuig in het vocabulaire van de onderzoeker aantreft. Zie voor deze uitleg van het verschil tussen zin en zintuig: Van der Geest 1993.
11. Dit zelfgevoel, schrijft hij, "wordt nogal eens over het hoofd gezien omdat het normaal gesproken onbewust blijft, maar het is feitelijk het vitale 'zesde zintuig' waardoor het lichaam zichzelf kent en waarmee het met feilloze precisie automatisch de positie en de bewegingen van alle beweegbare delen, hun onderlinge relaties en hun plaats in de ruimte beoordeelt" (Sacks 1993: 57-8).
12. Over die mogelijkheid schrijft Sacks: "Ingewikkelde bewegingen die je niet maakt, niet innerlijk 'uitvoert' – en men kan zich geen bewegingen voorstellen die fysiek onmogelijk zijn – zijn binnen enkele weken 'vergeten' en worden zo neurologisch of neuropsychologisch onmogelijk" (Sacks 1993: 195).
13. Ook Wittgenstein is van mening dat de zekerheid van het lichaam, die in het handelen wordt geëxemplificeerd, voorafgaat aan het verstandelijke kennen: "Het kind, zou ik willen zeggen, leert zo en zo reageren; en als het dat doet, dan weet het daarmee nog niets. Het weten begint pas in een latere fase." Wittgenstein 1977: 124, §538.
14. "Standen, gebaren en bewegingen van het menselijk lichaam zijn komisch voor zover dit lichaam ons daarbij aan een zuiver mechanisme doet denken", zo beschreef de filosoof Plessner de relatie tussen het komische, de mens en het object. "Telkens wanneer een persoon ons als ding verschijnt – als marionet, pop of clown – (...) dan is de komische situatie er in feite." Plessner baseert zich hier op Bergsons analyse van de lach. Zie: Plessner 1965: 92.
15. Zo is van psychiatrische patiënten bij voorbeeld bekend dat zij het weinig op prijs stellen wanneer hen door de therapeut een spiegel wordt voorgehouden (persoonlijke mededeling Els van Dongen). De vraag naar de ontvangst van Butens benadering die hier wordt opgeworpen, verdient het in vervolgonderzoek nader te worden uitgewerkt.
16. Als komiek nam Witteman allerlei dingen van Peter over, met name diens sprakeloosheid en verbijstering, die hij heeft uitgebreid naar de objecten op het toneel. In de komische act van Witteman konden de dingen op het toneel, zoals in de angstige momenten van Peter, iedere willekeurige vorm en functie aannemen: "Ik wreef over tafels, stoelen, mijn schoenen en gaf ze al wrijvend en naar mijn vinger kijkend een nieuwe naam. De tafel werd mijn vriendin, de stoel een deken, mijn schoenen werden ogen, waarmee ik naar het publiek knipoogde, de bolhoed bleef met gespeelde ontzetting een bolhoed" (Bernlef 1989: 38).
17. Daarmee sluit Butens benadering dicht aan bij de onmiddellijkheid die Sacks in het autistisch bestaan vermoedt: "[H]oewel 'horizontale' banden met anderen, met de samenleving en de cultuur, verloren zijn gegaan, kunnen er toch vitale en intensere 'verticale' banden bestaan, directe banden met de natuur en met de realiteit, buiten de invloed, de bemiddeling, het bereik van anderen" (Sacks 1993: 464).

Literatuur

American Psychiatric Association

1987 *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Third Edition, Revised. Washington DC.

Baron-Cohen, S., A. Leslie, & U. Frith

1985 Does the autistic child have a 'theory of mind'? *Cognition* 21: 37-46.

1989 Are autistic children 'behaviorists'? An examination of their mental-physical and appearance-reality distinctions. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 19(4): 579-600.

Berckelaer-Onnes, I. van

1992 Leven naar de letter. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 31: 413-24.

Bernlef, J.

1989 *Vallende Ster*. Amsterdam: Querido.

Frith, U.

1993 Autism. *Scientific American* (June): 78-84.

Geest, S. van der

1993 Zin en zintuig in gezondheid en ziekte: voorbeschouwing op een symposium. *Medische Antropologie* 5(1): 63-9.

Grandin, T.

1984 My experiences as an autistic child and review of selected literature. *Journal of Orthomolecular Psychiatry* 13(3): 144-74.

Hammersley, M. & P. Atkinson

1992 *Ethnography, principles in practice*. London/New York: Routledge.

Hendriks, R.

1994 Autisme: een mengeling van vreemd en vertrouwd. *Kennis en Methode*, themanummer 'De Aard der Dingen' 18(1): 12-39.

Kanner, L.

1943 Autistic disturbance of affective contact. *Nervous Child* 2: 217-50.

Kayzer, W.

1993 *Een schitterend ongeluk; Wim Kayzer ontmoet Oliver Sacks, Stephen Jay Gould, Stephen Toulmin, Daniel C. Dennett, Rupert Sheldrake en Freeman Dyson*. Amsterdam: Contact.

Lebert, A.

1991 Howard Buten: Ohne Worte die richtige Sprache finden. *Süddeutsche Zeitung Magazin* 27, 5 juli: 11-4.

Nauta, L.

1994 *Notities, Kennis en Methode*, themanummer 'De Aard der Dingen' 18(1): 64-8.

Pasveer, B. & D. Draaisma (red.)

1993 *Kennis en Methode*, themanummer 'Het Visuele Argument' 17(1): 3-144.

Plessner, H.

1965 *Lachen en wenen; een onderzoek naar de grenzen van het menselijk gedrag*. Utrecht: Aula.

Russell, J., N. Mauthner, S. Sharpe, & T. Tidswell

1991 The 'windows task' as a measure of strategic deception in preschoolers and autistic subjects. *British Journal of Developmental Psychology* 9: 331-49.

Sacks, O.

1993 *Een been om op te staan/ De man die zijn vrouw voor een hoed hield*. Amsterdam: Meulenhoff.

Schopler, E.

1978 *Journal of Autism and Childhood Schizophrenia* 8(2).

- Sellin, B.
 1993 *Ik wil geen innitj meer zijn; berichten uit een autistische kerker*. Bussum: Thot.
- Sullivan, R.
 1979 The politics of definitions; how autism got included in the Developmental Disabilities Act. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 9: 221-31.
- Vries, G., de
 1991 Wittgensteins afscheid van de epistemologie. In: E. Kuypers (red.) *Wittgenstein in meervoud*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Wilde, R. de
 1989 Verklaren in de sociale wetenschappen. In: M. Korthals (red.) *Wetenschapsleer: filosofisch en maatschappelijk perspectief op de natuur- en sociaal-culturele wetenschappen*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Wittgenstein, L.
 1977 *Over Zekerheid*. Meppel/Amsterdam: Boom
- Wulff, S.
 1985 The symbolic and object play of children with autism: a review. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 15(2): 139-48.